

Князь Т. М. Идеографічна характеристика фразеологізмів української мови на позначення заможності / бідності. Проблеми зіставної семантики: зб. наук. статей. Вип. 12 / [відп. ред. А. В. Ковальова]. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. С. 117-123.

ІДЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗАМОЖНОСТІ / БІДНОСТІ

КНЯЗЬ Т. М.

Харківський національний агарний університет імені В. В. Докучаєва

В останні десятиліття лінгвістику розглядають як антропоцентричну, в центрі уваги якої вивчення мови у взаємозв'язку з людиною та її мисленням, оскільки «антропоцентрична парадигма виводить на перше місце людину, а мова вважається головною конститутивною характеристикою людини, її найважливішою складовою» [2, с. 8]. Отже, і принцип «від носія до мови» стає визначальним для систематизації мовного матеріалу, зокрема фразеологічного, у вигляді певних структурованих угруповань. Окреслений підхід реалізується в ідеографічній класифікації одиниць. Упорядкування таких розрядів і спостереження над їх конкретним наповненням відкриває панорамну ретроспективну картину прототипів як окрему культурно-національну ланку загальноукраїнського континууму [1].

За останні роки з'явилися наукові дослідження, присвячені вивченню ідеографічних груп фразеологізмів у зіставному аспекті на матеріалі різних мов: І. Б. Іванова (фразеосемантичне поле «життя / смерть» в українській мові), І. Є. Колесникова (фразеологічна мікросистема «риси характеру людини» в англійській та українській мовах), Л. Ш. Кубедінова (фразеологічна мікросистема «мовлення» на матеріалі російської, кримськотатарської та англійської мов), І. М. Мірошніченко (фразеосемантичне поле «працьовитість / неробство» в польській мові), М. А. Охріменко (фразеосемантичне поле «емоції людини» на матеріалі сучасних перської та української мов) та ін. Однак різноплановість фразеологічних одиниць (ФО) зумовлює можливість і необхідність подальшого дослідження цієї проблеми.

Мета статті – порівняти особливості внутрішньої організації фразеологізмів української мови у ФСП «заможність» / «бідність».

Необхідність системного вивчення фразеологічного рівня мови визначає стратегію ідеографічного аналізу окресленого шару одиниць. У зв'язку із цим вважаємо класифікацію Ю. Ф. Прадіда, П. О. Редіна [3, 5] – фразеосинонімічний ряд (ФСР) – фразеосемантична група (ФСГ) – фразеосемантичне поле (ФСП) – найбільш прийнятною для об'єктивного ідеографічного структурування визначеного фразеологічного континууму.

Систематизація мовного матеріалу в межах того чи того напрямку є надзвичайно важливою, оскільки передбачає аналіз різного типу зв'язків, що виникають між елементами. Фразеологізми, як і слова, відображають наявність

синонімічно-антонімічних відношень, що вже дають можливість говорити про формування синонімічного ряду – найнижчої ланки ідеографічної ієрархії. Об'єднання фразеологізмів у ФСГ здійснювалося за категорійною віднесеністю усіх ФО до певного розряду, виділенням спільної семи в семантичній структурі всіх конститuentів групи. ФСП являє собою організацію двох і більше ФСГ у зв'язку з наявністю загальної інтегративної семи. Аналіз досліджуваного матеріалу вможливив виділення двох ФСП – «заможність» і «бідність».

В українській мові ФСП «заможність» (265 ФО) представлене 4 дієслівними ФСГ («ставати заможним», «бути багатим», «жити в матеріальному достатку», «мати владу»), 2 субстантивними ФСГ («заможна людина», «матеріальний прибуток»), ад'єктивною ФСГ («заможний») й адвербіальною ФСГ («заможно»).

Дієслівна ФСГ «ставати заможним» виявилася найчисленнішою в межах ФСП «заможність» і сформувалася з 8 ФСР – «зайняти визначене становище в суспільстві», «користуватися чимось підтримкою», «отримати хабара», «дати хабара», «мати прибуток», «грабувати; займатися злочинством», «ставати / стати гладким від забезпеченого життя», «жити за чийсь рахунок»: *Подякуй за це від мене Шестірному, скажи йому, що він не забариться високо піти вгору* (Панас Мирний) [11, кн. 2, с. 642]; *Рубали [люди] ліси, робили землянки, а земля добра була, багата. Потому пани і сюди стали **руки простягати**, хотіли і тут всім заволодіти* (Легенди...) [10, с. 580]; *[Микола:] Він живе тільки [тільки] тут, бач, возний — так і бундючиться, що **помазався паном*** (І. Котляревський) [11, кн.1, с. 440].

Характер соціально-майнових відносин, а також визначення місця кожного члена в суспільстві відобразилися в семантиці фразеологічних одиниць, що експлікують сему «соціальний стан». *Його постійною мрію було: швидше **вийти в люди** і зажити самостійним життям* (М. Тарновський) [11, кн. 1, с. 89]. Інтегральна сема «зміна соціального статусу» вичленовується в семантичній структурі таких ФО: *Його постійною мрію було: швидше **вийти в люди** і зажити самостійним життям; Йону-бесарабця Хасцький взяв до себе в іздові, пообіцявши **зробити з нього людину*** (О.Гончар) [11, кн.1, с. 346].

ФСР «дати хабара» відтворює уявлення мовців про збагачення інакшим, ніж чесна праця, шляхом і репрезентований ФО **куку в руку**, *заст.*, з сл. дати, взяти, тикати і *т. ін.*; **дати в лапу**, *крим.*; **підмазати рильце**, *кому*. Наприклад, *Бакиши треба дати... ви не знаєте, що то бакиши? **Куку в руку**... хабар... як не дамо, одвезуть [Остана] у Рені* (М. Коцюбинський) [11, кн. 1, с. 404].

ФСГ «ставати заможним» виявилася численною (80 ФО). Причиною цього явища є особливості українського менталітету. Українці – працьовита нація, а тому й прагнули покращення свого соціального стану. Набуття вищого становища в суспільстві завжди покращує фінансовий стан людини. Багатство, як правило, асоціюється з наявністю великої суми грошей, можливістю їх вільно й необдуманно витратити; із можливістю мати прибуток, отриманий різними способами. – *Що?! Таки не витримав? Ще б пак. Само добро **в руки тече**, а ти відвертаєшся* (Григорій Тютюнник) [10, с. 519]; *Вони [українські*

поміщики] **здирали по три шкури** з українського селянина (І. Цюпа) [11, кн. 1, с. 331].

У ФСГ «бути багатим» (28 ФО) слова-компоненти **кишеня / гаманець** (10 ФО), **бавки** (7 ФО), **гроші** (5 ФО), **рука** (4 ФО) виявляють найбільші фразеотворчі потенції, оскільки самі по собі є символічними репрезентантами матеріального статусу людини. Інтегральне сема «бути багатим» дала можливість об'єднати ФО в гіперсинонімічне утворення, яке у свою чергу групується у менші ФСР із такими ідеограмами:

1) «бути дуже багатим»: *Отож якраз він такий злидар, що вже й двадцяти копійок на господарстві не має. Не бійсь, в нього з горла лізе...* (Ю. Збанацький) [11, кн.1, с. 434]; 2) «вільно витратити гроші»: *І сипала грошима Самойловичка по судах, щоб здійснити свою волю* (Є. Кротевич) [10, с. 647]; 3) «мати гроші»: *Грошей – і кишеня не сходиться* [11, кн.1, 374]

Одиниці, що сформували дієслівну ФСГ «жити в матеріальному достатку», реалізували в цілісному значенні не лише диференційованість щодо рівня матеріального забезпечення (забезпечено – у розкошах), а уявлення про якість забезпеченого життя (життя матеріально забезпечене – жити безтурботно, щасливо). Смысловими центрами, ядром для формування цілісного фразеологічного значення можемо назвати стрижневі слова-компоненти **золото, срібло-золото, хліб, мед, молоко, ґрунт, ноги**. *Купались їх [багатіїв] незлічні зграї В вині, в меду, у молоці... Ми ж після смерті ждали раю, Що обіцяли нам жерці* (В. Сосюра) [7, т.4, с. 401]; *Панькайся з хворою [дружиною] та дітьми, коли можна пожити одинаком — на широку ногу!* (М. Рудь) [7, т.5, с. 437].

ФСГ «мати владу» представлена 12 ФО, що своєю семантикою виражають приналежність до влади, а також залежність від владної людини: **підбивати / підбити під свою руку кого, що; брати (взяти, забирати, забрати) в [свої] руки (до [своїх] рук) що; прибирати (прибрати, загарбувати, загарбати) до [своїх] рук; у руках чийх, у кого; держати (тримати, мати і т. ін.) віжки в руках; держати (тримати) в [своїх] лабетах (діал. лабах) кого, що; держати (тримати) в своїй кишені кого.**

Характеристика комфортного і заможного життя людини відобразилася в низці фразеологізмів. Беручи за основу інтегральну сему «заможна людина», що об'єднує, відповідно й диференціює ФО в межах ФСП «заможність», виділяємо субстантивну ФСГ «заможна людина» (34 ФО), у межах якої формуються чотири ФСР «впливова людина, поважна особа», «людина знатного роду, дворянського походження», «найвпливовіші, найбагатші члени суспільства», «матеріально заможна людина». Усі фразеологізми цієї фразеосемантичної групи репрезентують уявлення мовців про матеріально забезпечену й поважну особу, що характеризується впливовістю, значущістю, аристократичним походженням або бажанням бути такою. Критерії виділення такого соціального прошарку людей відбиває семантика фразеологізмів, що належать до різних ФСР. *Там серед послів сьогодні якийсь птах високого польоту завітав до нас у коло, – згадав Шаула, виходячи на майдан* (Іван Ле) [9, с. 251]; *Іване Юхимовичу, ви ж благородний; у ваших жилах тече*

дворянська кров (Панас Мирний); *Прийнявши рапорт, Врангель обернувся до юнкерів, .. вони довірливо вручають нині свою долю йому, обрусілому шведові, в жилах якого тече голуба кров вікінгів* (О. Гончар) [11, кн. 1, с. 400].

Основними показниками заможного життя, що інтерпретуються одиницями досліджуваного фрагмента фразеологічного корпусу української мови, називаємо повний достаток у сім'ї, розкішне життя, відповідне становище в соціумі. Спільність позначуваного поняття «матеріальні статки» і наявність категоріальної субстантивної семи уможливорює об'єднання ФО в окрему численну ФСГ «матеріальний прибуток». Зауважимо при цьому, що значення прибутковості прямо чи опосередковано мотивується стрижневими словами-компонентами **гроші, карбованець, калитка, дощ, мішок, молоко, хліб** тощо.

Конституентами ФСГ «матеріальний прибуток» (27 ФО) є ФСР «повний достаток», «гроші», «багатство», «хабарництво», «легко отримані гроші», «велика кількість чого-небудь».

До складу ФСГ «матеріальний прибуток» уходить гіперо-гіпонімічна організація фразеологізмів з інтегральною семою «гроші», а гіпосеми «велика кількість грошей», «надприбутки», «незначний прибуток» розмежовують фразеологічний матеріал на окремі ФСР з ідеограмами: 1) «велика кількість грошей» **набитий (повний і т. ін.) гаманець; повна (набита, непорожня і т. ін.) кишеня (калитка) у кого.**; 2) «надприбутки» **бабки стоять стовпом**; 3) «незначний, але постійний прибуток» **свіжа (жива) копійка**.

Структура ФСП «заможність» виявилася неоднорідною. Окрема група у своєму значенні фіксує уявлення про заможних людей, які володіють значними матеріальними цінностями, мають велике майно, гроші. За наявності інтегральної семи «заможний» й категоріальної семи «ад'єктивність» виділяємо ФСГ «заможний». У свою чергу фразеологізми ФСГ «заможний» розподіляються на два ФСР: «схильний до хабарництва» – *Шануйся, хлопці. Знаю: всі ви нечисті на руку. Спіймаю, позбудетеся останньої сорочки* (М. Стельмах) [10, с. 434] і «дуже заможний» – *Чого ж не хватає Денису? Він же упакований до зубів* (Луган) [13, с. 142].

Кількісно нечисленною виявилася адвербіальна ФСГ «заможно» (23 ФО). Поняття «жити заможно» вербалізують порівняльні ФО, у лексичному наповненні яких є стрижневі слова-компоненти **молоко, мед, сало, масло, жир, вареник, галушка, вареник**. Очевидно, що для українського менталітету вищеназвані продукти харчування є показниками забезпеченого, заможного життя: **живе як галушка в маслі; як вареник у маслі (у сметані), перев. з сл. жити, бути і т. ін.; як сир у маслі, зі сл. жити; жити (купатися, плавати) як (мов, немов і т. ін.) сир (вареник, пиріг) у (в) маслі; як бобер у салі; як меду пити, зі сл. жити; як (мов, ніби і т. ін.) у меду**.

Фразеосемантичне поле «бідність» (180 ФО) представлене чотирма субстантивними ФСГ («бідне життя», «бідний одяг», «бідна людина», «засоби для існування»), ад'єктивною ФСГ («бідний»), 2 дієслівними ФСГ («бути бідним» і «збідніти»).

Фразеосемантичну групу «бідний» (48 ФО) сформували ФО на позначення різних ознак бідності. Наприклад: *Він носився з думкою виїхати до Америки. Але як виїхати? Без шеляга при душі не рушиш з місця* (І. Франко) [10, с. 775]; *В її батька хазяйство бідне і пустий гаманець* [11, кн.1, с. 168]; – *Ой, косили косарики Півтори неділі, – Не бачили косарики Хліба ні скорини* (Укр. думи) [7, т.9, с. 299]; *Чи гаразд у їх у господі? – Де там! Такі стали голі, як турецькі святі* (Марко Вовчок) [11, кн.1, с. 180].

Сигналізаторами семи «немає грошей» в одних ФО виступають прикметникові слова-компоненти **пустий, порожній, бідний**, в інших дієслівні – **ані дзенькне, свистить, свище, гуде, гуляє, віє, ходить**, а також іменникові – **дірки, дюдя**, прислівникові – **не густо, пусто**. [*Денис:*] *Чорта зна що, в кишенях ані дзенькне!* (М. Кропивницький); *В молодого господаря порожня кишеня* (І. Нечуй-Левицький) [10, с. 295].

Під час аналізу фразеологізмів української мови на позначення різного соціального стану виділено ФО, у семантичній структурі яких домінантною є сема «бути бідним». Об'єднання фразеологізмів у ФСГ «бути бідним» (71 ФО) базувалося на таких критеріях: категоріальна співвіднесеність із дієсловом; наявність спільної семи «бути бідним» в семантичній структурі всіх компонентів групи. Оскільки бідність, як і заможність, визначається за різними ознаками, то фразеологізми в межах ФСГ «бути бідним» поділяються на ФСР «бути бідним», «жити в нестатках, злиднях», «жебракувати». У межах ФСР «бути бідним» виділяємо ФСР з ідеограмами: 1) «не мати одягу» (**не мати чим хребта (хребет, тіло і т. ін.) прикрити; світити латками; руб'ям (дрантям і т. ін.) трясти**); 2) «не мати житла» (**чужі дворища топтати; тинятися по чужих хатах; під (попід) [чужим] тином**); 3) «не мати нічого» (**ні кола, ні двора, ні рогатого вола; ні двору, ні тину; ні хати ні в хаті; нема чим тютюку виманити з-під столу; грошей голо**).

Фразеосемантична група «збідніти» репрезентувала в значенні конститuentів критерії, за якими українці визначають погіршення фінансового стану, рівня матеріального забезпечення. У зв'язку із цим, думаємо, справедливо говорити про те, що фразеологізми на позначення збідніння перебуватимуть на периферії ФСП «бідність». Категоріальна сема «дія» об'єднала в структурі ФСГ «збідніти» фразеологізми з інтегральними семами «збідніти через суб'єктивні причини» (**пропускати / пропустити крізь горло що**), «збідніти через об'єктивні причини» (**опинитися в лаптях**), «збідніти з примусу» (доведення до бідності, завдати збитків) (**зводити / звести з хазяйства (з хліба); оставляти / оставити без сорочки**). Периферійну зону названої ФСГ представляють фразеологізми, у цілісному значенні яких сема «збідніти» реалізована імпліцитно, на позначення неорганізованого належним чином життя. *Живе, як сорока на тину* [8, т.4, с. 261].

Таким чином, більшим виявилось фразеосемантичне поле «заможність» (265 ФО), до складу якого увійшли 8 ФСГ: 4 дієслівних «ставати заможним», «бути багатим», «жити в матеріальному достатку», «мати владу», 2 субстантивних ФСГ «заможна людина», «матеріальний прибуток», ад'єктивна ФСГ «заможний», адвербіальна ФСГ «заможно». Фразеосемантичне поле

«бідність» (180 ФО) представлене чотирма субстантивними ФСГ – «бідне життя», «бідний одяг», «бідна людина», «засоби для існування», ад'єктивною ФСГ «бідний», 2 дієслівними ФСГ «бути бідним» і ФСГ «збідніти». Такий результат є цілком закономірним, оскільки в значеннях досліджуваних ФО відбилась інформація, яка свідчить про уявлення українців про заможних людей, про способи збагачення або покращення свого матеріального становища. Актуалізація в цілісному значенні ФО сем на позначення заможності безпосередньо пов'язана з наявністю в лексичному наповненні фразеологізмів слів-компонентів – символічних позначень матеріального статусу, фінансового благополуччя.

Наявна варіантність лексичного наповнення фразеологізмів на позначення різного соціального стану засвідчує трансформаційні потенції мовного матеріалу, що визначає напрям подальшого дослідження окресленого корпусу фразеологізмів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краснобаєва-Чорна Ж. Идеографічна класифікація фразеологічних одиниць у Словнику фразеологічних термінів сучасної української мови / Ж. Краснобаєва-Чорна // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Донецьк, 2011. – Вип. 22. – С. 289-298.
2. Маслова В. А. Лингвокультурология : учебное пособие [для студ. высш. учеб. зав.] / В. А. Маслова – М. : Академия, 2001. – 208 с.
3. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід; НАН України, Ін-т української мови; [відп. ред. О. О. Тараненко]. – К. ; Сімферополь, 1997. – 252 с.
4. Редін П. О. Проблема ідеографічного опису української фразеології / П. О. Редін // Лінгвістичні дослідження : наук. вісник. – Вип. 3. – Х. : ХДПІ, 1997. – С. 175-177.
5. Редін П. О. Идеографічний аналіз багатозначних фразеологізмів з назвами людей / П. О. Редін, Н. В. Щербакова // Вісник Харківського університету. Актуальні питання сучасної філології : зб. наук. праць. – Х., 1998. – № 408. – С. 24-26.
6. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монограф. / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 360 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

7. Словник української мови : [у 11 т.] – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т.4. І-М. – 1973. – 840 с.; Т.5. – 1974. – 840 с.; Т.9. С. – 1978. – 917 с.
8. Словарь украинского языка: Собранный редакцией журнала "Киевская Старина" / [ред. Б.Д. Гринченко]: [у 4-х т.]. – К. – Т.4. Р-Я. – 1909. – 564 с.
9. Словник фразеологічних антонімів української мови / [В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз]. – [4-те вид.] – К.: Довіра, 2008. – 349 с.
10. Словник фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К. : Вид-во "Наукова думка", 2008. – 1104 с.

11. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.] – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1993. – Кн. 1–2. – 984 с.
12. Фразеологічний словник української мови : близько 2500 виразів / [В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – К. : Освіта, 1998. – 226 с.
13. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу : 6019 фразеологізмів / [В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 384 с.